

**ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДУ УСНОЇ ІСТОРІЇ В ДОСЛІДЖЕННІ
ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІДНОСИН ПЕРІОДУ
ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
(НА ПРИКЛАДІ ПРОЕКТУ «ПОЄДНАННЯ ЧЕРЕЗ ВАЖКУ
ПАМ'ЯТЬ. ВОЛИНЬ 1943»)**

Події на Волині в роки Другої світової війни належать до найскладніших моментів польсько-українських відносин. Поданий до польського сейму в квітні 2013 року законопроект стосовно ОУН і УПА¹ є яскравим прикладом втручання політиків у історичні дискусії стосовно волинських подій. Однак щораз ширше коло польських і українських дослідників, громадських і культурних діячів із обох сторін намагаються по-новому підійти до складних моментів спільного минулого. Серед таких нових підходів — польові дослідження й проекти, спрямовані на пошук польсько-українського порозуміння, віднайдення таких сторінок спільного минулого, які поєднують обидва народи, зокрема польові дослідження зі збору та документальної фіксації усноісторичних інтерв'ю про порятунок і допомогу між українцями й поляками в роки Другої світової на Волині. Саме цій тематиці присвячений проект «Поєднання через важку пам'ять. Волинь 1943». Він був організований люблінським науково-культурним осередком «Брама Гродська. Театр Н.Н.», із залученням польських та українських дослідників і студентів, які в спільних групах збирали свідчення серед мешканців Волині.

Пошук респондентів відбувався різноманітними методами. Зазвичай, керівники проекту намагалися налагодити контакти з місцевими дослідниками, активними громадськими діячами з метою отримати відомості чи контакти майбутніх респондентів. Спершу організатори планували опитувати респондентів за тематичним принципом (тих, кому відомі історії порятунку й допомоги), однак уже перші польові виїзди показали недосконалість запропонованого підходу. Групи студентів натрапляли на недостовірну інформацію, а також на те, що людей, яким були відомі історії порятунку, уже немає в живих. У такій ситуації було вирішено проводити виїзди в сільську місцевість без попереднього списку можливих респондентів. Населені пункти підбиралися за критерієм проживання в них польської громади під час війни. У пошуку респондентів для проекту допомогу надали співробітники Волинського національного університету

ім. Лесі Українки, Волинського обласного братства вояків ОУН і УПА, Нововолинської міської бібліотеки. Однак найчастіше контакти наполегливо пропонувалися безпосередньо по приїзді групи в той чи інший населений пункт. Слід відзначити доброзичливість місцевого українського населення до учасників проекту. Волиняни виражали своє зацікавлення й захоплення нашим проектом, допомагали знаходити старожилів і людей, яким відомі історії допомоги й порятунку поляків у роки війни. Місцеві жителі не одразу розуміли, що до них завітали мішані польсько-українські групи, але коли вони дізнавалися про наявність польських гостей, то раділи ще більше та хотіли допомогти ще дужче.

Основні методичні засади проведення польового дослідження було напрацьовано під час наукової конференції 23–25 травня 2012 р. в Любліні². В основу збору усноісторичних джерел покладено метод біографічного інтерв'ю, що охоплює життєвий шлях респондентів до завершення Другої світової війни, з доповненням проблемного інтерв'ю³. Заплановано, що оповідач має розповісти свою біографію, а потім відповісти на питання, дотичні до проблематики подій польсько-українських відносин на Волині.

Важливим елементом проведення усноісторичних польових досліджень є цілісне розуміння всієї вибірки респондентів, ступеня її репрезентативності. Вибірка складалася з мешканців колишнього Волинського воєводства II Речі Посполитої (далі — II РП. — *Я.Б.*) — переважно територія сучасних Рівненської й Волинської областей. Більшість респондентів була свідками подій польсько-українського протистояння в роки Другої світової війни, зрідка — учасниками національно-визвольного руху. Нижньої межею дати народження респондентів є 1914 рік, верхня межа завершується кінцем 30-х — початком 40-х рр. Переважна більшість респондентів народилися в 20–30-х рр. ХХ ст. Вибірка складається в основному з мешканців сільської місцевості на Волині. Домінування сільського населення видається логічним з огляду на те, що в містах цивільне польське населення не піддавалося такому винищенню зі сторони українців, як на селі. Респонденти різняться між собою за рівнем здобутої освіти — від неписьменних до випускників Львівського університету. Усі оповідачі добровільно зголосилися давати інтерв'ю для проекту. У гендерному вимірі переважають жінки, що зумовлене більшою тривалістю життя у представниць прекрасної статі. По-різному склалася повоєнна доля опитаних нами респондентів, для деяких із них польсько-українське протистояння було особистою родинною трагедією.

Життя залишило свій слід в індивідуальній пам'яті опитаних під час проекту волинян. Особливо міцно в пам'яті закарбовуються складні стресові ситуації, пов'язані з загрозою життю. Події Другої світової війни на

Волині, панування на цій землі сталінського й гітлерівського тоталітарних режимів залишили свій відбиток у свідомості опитаних нами респондентів. Протягом тривалого часу волиняни (як українці, так і поляки) не мали можливості висловити власну думку чи розказати про своє минуле. До того ж, більшість життя наші респонденти провели під впливом тоталітарної комуністичної ідеології й радянської політики пам'яті, де постійно нав'язувався й підтримувався дискурс міфу «Великої Вітчизняної війни».

Однак опитані нами респонденти мають дещо відмінний від офіційної радянської версії погляд на події Другої світової війни на Волині. По-перше, у свідченнях абсолютно не знаходять свого підтвердження міф «панської Польщі» й стереотипний негативний образ поляків. При відповіді на питання стосовно життя в ІІ РП опитані нами респонденти часто використовують схвальні відгуки. Образ життя міжвоєнної Волині зображується ними як один із кращих періодів їхнього життя, ІІ РП постає свого роду «прикладом» складного поліетнічного суспільства, де назагал мирно між собою живуть три найбільш чисельні народи — українці, поляки та євреї. Можливо, такі схвальні свідчення про ІІ РП пов'язані з присутністю польських гостей під час збору інтерв'ю та є прикладом сучасної політкоректності серед українців. Також це може бути пов'язане на емоційному рівні з ідеалізацією періоду власної молодості й дитинства, однак тоді аналогічні спогади мали б бути й стосовно Радянського Союзу, що немає свого відображення у свідченнях. Хоча в будь-якому випадку відсутність образу «поляка-ворога», «поляка-пана» слід віднести до позитивних особливостей пам'яті українських волинян. Негативні стереотипи стосовно поляків, які постійно підживлювалися радянською пропагандою, мають місце в сучасних шкільних підручниках; за логікою дослідників, які прив'язують метод усної історії до соціології, вони мали б бути міцно закорінені «соціальним рамками» колективної пам'яті⁴, однак матеріали проекту «Поєднання через важку пам'ять. Волинь 1943» цього не підтверджують. Важливим елементом історичної пам'яті волинян є засудження вбивства польського мирного населення, жоден із опитаних респондентів не став якимось чином виправдовувати винищення цивільного польського чи українського населення, складалося враження, що серед частини опитаних нами респондентів існує навіть «комплекс провини» через те, що на цій землі люди гинули за національною ознакою. Також опитані нами свідки загалом були позитивно налаштовані до поляків — як у ті буремні роки Другої світової, так і тепер; багатьом із них були відомі історії допомоги й порозуміння з поляками, хоча з плином часу гідні для наслідування й прикладу справи швидше зникають з історичної пам'яті, ніж завдані в той же час кривди.

Стосовно пам'яті волинських поляків, то вона часто є більш травматичною. Загроза розправи з боку місцевих українців у 1940-х рр., вбивства їхніх близьких і рідних є неодмінною частиною їхньої пам'яті про Волинь. Однак навіть волинські поляки, які були піддані терору з боку частини загонів ОУН і УПА, знаходять якісь певні позитивні моменти у відносинах з українцями, як-от мирне життя за часів міжвоєнної Польщі або допомогу під час проведення антипольських акцій. Досить часто імена українців, які допомогли полякам, уже зникають з людської пам'яті; залишилися тільки коротенькі спогади про допомогу, лишень частина імен збереглася в пам'яті.

Події масового вбивства польського цивільного населення в роки Другої світової війни на Волині не належали до офіційного канону радянської політики пам'яті й не є частиною сучасного історичного дискурсу незалежної України. Історії допомоги та порятунку поляків на Волині взагалі є «білою плямою» як в українській історіографії, так і в історичній пам'яті українців. На Західній Україні до 1991 року пам'ять, пов'язана з українським підпіллям, у кращому випадку функціонувала й передавалася в межах малих соціальних груп, насамперед між членами однієї родини, або ж взагалі замовчувалася. Зі здобуттям незалежності на Західній Україні відбулося «відновлення» пам'яті, пов'язаної з діяльністю ОУН і УПА, у вигляді антитези до радянського міфу «Великої Вітчизняної війни» й офіційної пропаганди, що беззастережно возвеличувало діяльність українського підпілля й героїзувало його діячів. По суті, на Західній Україні витворився міф «українця-повстанця», пов'язаний із діяльністю відділів ОУН і УПА. Цей міф має надзвичайно великий вплив на дослідників національно-визвольного руху, досить часто науковим працям не вистачає критичного підходу до аналізу діяльності повстанського руху.

Дослідження проявів людяності й допомоги полякам в роки Другої світової на Волині є «білою плямою» сучасної української історіографії. У переважній більшості джерелами для вивчення випадків допомоги є спогади свідків, які пережили ті страшні події. Письмові архівні джерела сфокусовані в основному на негативній інформації, хоча й тут також можна натрапити на історії допомоги та порятунку.

Польський історик Ромуальд Недзелько, автор «Кресової книги справедливих», який тривалий час досліджував прояви людяності серед українців на території Південно-Східних Кресів, запропонував схему для аналізу й опису спогадів про допомогу полякам⁵. Саме вона була застосована для остаточної систематизації зібраних спогадів під час проведення проекту «Поєднання через важку пам'ять. Волинь 1943». Слід також усвідомлювати, що отримані під час проекту інтерв'ю можуть містити одразу декілька видів допомоги зі схеми Ромуальда Недзелька,

наприклад, попередження про небезпеку, переховування поляків, надання їм одягу й харчів і т.д. Свідчення, які тематично пов'язані з допомогою чи порятунком однієї особи або цілої польської родини та які підпадають під декілька пунктів схеми Р. Недзелька, вважаються одним випадком порятунку чи допомоги полякам.

Розповіді мешканців колишнього Волинського воєводства II Речі Посполитої є унікальними й безцінними джерелами не стільки для реконструкції подій етнічних чисток польського населення, скільки для кращого розуміння й бачення польсько-українських відносин у роки Другої світової війни. Пам'ять мешканців Волині 40-х рр. XX ст., українців, як і поляків, виходить за рамки офіційних дискурсів про Волинську трагедію/Геноцид поляків на Волині. Незважаючи на офіційний радянський дискурс стосовно подій Другої світової війни, а також на відсутність політики пам'яті стосовно Волинської трагедії в незалежній Україні, індивідуальна пам'ять мешканців Волині 1940-х рр. зберегла в собі спогади про прояви людяності стосовно місцевого польського населення. Із плином часу пам'ять волинян перебувала під різноманітними впливами, зокрема під впливом негативного зображення Польщі й поляків. На щастя, теренні дослідження виявили відсутність принаймні відкритих упереджень щодо поляків серед місцевих українців, про що в щоденнику написали польські учасники проекту «Поєднання через важку пам'ять. Волинь 1943»⁶.

Інтерв'ю різняться між собою за часом розповіді, інформативністю, насиченістю подіями й іменами поляків, котрі мешкали на Волині в той час. Це зумовлено об'єктивними причинами: відкритістю-замкнутістю респондентів, їхнім бажанням розповісти або приховати історію свого життя, здобутою освітою, пізнішою діяльністю по завершенню війни. Також повнота й розлогість спогадів залежала від психологічного типу, характеру оповідачів. Розповіді тривали від 10–20 хвилин і аж до 2 годин і більше. Отримані й зафіксовані на відео- та аудіоносіях 145 свідчень послужили подальшим джерелом для аналізу.

У проаналізованих інтерв'ю важко простежити впливи радянської політики пам'яті, особливо міфу «панської Польщі», «гноблення західних українців польськими панами». Хоча стверджувати про повне ігнорування офіційного радянського дискурсу неможливо. Пам'ять українців містить певні елементи міфу «Великої Вітчизняної війни», зокрема це проявилось у висловлюваннях типу «совєти визволили», «наші прийшли».

Зібрані під час проекту «Поєднання через важку пам'ять. Волинь 1943» матеріали є прикладом конфлікту індивідуальної пам'яті з історіографією. Спогади українців, як і поляків, про життя в II РП входять у протиріччя з

напрацюваннями істориків, які подають польсько-українські відносини у світлі перманентного конфлікту, зокрема такі спогади важко вписуються в концепцію «другої польсько-української війни» Володимира В'ятровича⁷. До подібних висновків про мирне співжиття українців і поляків у Галичині приходить російський дослідник Климентій Федевич у праці «Галицькі українці в Польщі. 1921–1939»⁸. Образ мирного життя українців і поляків, який простежується в спогадах мешканців Волині 1920–1930-х рр., може послужити до нового концептуального переосмислення міжвоєнного періоду історії Західної України з відходом від радянської традиції «гніту українського народу під панською Польщею».

Індивідуальна пам'ять зберегла такі надзвичайно важливі та необхідні для польсько-українського порозуміння й примирення спогади про вияви допомоги та порятунку як зі сторони українців, так і зі сторони поляків. На жаль, 70 років, які відділяють нас від досліджуваних подій, наклали сильний відбиток на людську пам'ять про випадки допомоги й порятунку. Багато імен українців-волинян, гідних прикладу для наступних поколінь, уже стерлося з людської пам'яті, як й імена врятованих ними поляків. Особливістю свідчень є те, що вони показують, наскільки глибока прірва пролягла всередині українських волинян стосовно поляків. Часто ця прірва знаходиться всередині родин, коли одні члени української родини вбивали поляків, а інші — переховували й допомагали їм. Доходило до того, що в одному господарстві розміщувався штаб ОУН і УПА та переховувалася польська родина.

Зі 145 свідчень, зібраних під час проекту «Поєднання через важку пам'ять. Волинь 1943», переважна більшість польських і українських очевидців розповідає про мирне й дружнє життя українців і поляків на Волині в міжвоєнний період. Такі розповіді варіюються в залежності від особистого досвіду, від простого констатування того, що українці й поляки жили «добре», до наповнення цих узагальнень конкретним змістом, підтвердження їх прикладами чи історіями з життя, наприклад, коли українська родина залишала свою дитину на догляд польській родині, і ця дитина була безневинно вбита разом із поляками, які наглядали за нею.

Під час проекту отримано 18 спогадів українців про допомогу полякам, а також 8 спогадів поляків про надання їм допомоги з боку українців. Отримані спогади про допомогу полякам можна розділити за наступними видами схеми Ромуальда Недзелька: переховування та надання притулку полякам — 16 випадків; надання інформації про можливий напад чи небезпеку — 2 випадки; надання неправдивої інформації — 1 випадок; перевезення поляків у безпечніше місце — 2 випадки; допомога харчами — 2 випадки; посередництво між членами польських родин, які втратили зв'язок між собою — 1 випадок, опіка над польськими дітьми-сиротами

та їх усиновлення — 6 випадків; публічний протест проти репресій над поляками — 2 випадки. Свідчення, які є заплутаними, важкими для зрозуміння або які містять відповіді, на кшталт, «так, рятували поляків» і не мають подальшого підтвердження якимось випадком чи історією, до уваги не бралися. Також спогади про допомогу чи порятунок поляків, які містили в собі кілька видів допомоги (переховування, перевезення в безпечне місце, забезпечення їжею, опіка над сиротами), при аналізі вважаються як один прояв людяності.

Перевірка достовірності усних свідчень можлива декількома способами, зокрема, співставленням інформації зі свідчень між собою, особливо наданих із польської та української сторін. Інший спосіб — це співставлення зібраних під час проекту свідчень із доступними архівними матеріалами, який стане наступним етапом верифікації зафіксованих усноісторичних джерел. Порівняння наявної у спогадах інформації з інформацією, що міститься в архівних документах, є доволі трудомістким процесом, хоча вже зараз можна зробити наступні спостереження: документи автентичного волинського походження, незважаючи на те, що вони націлені переважно на збереження інформації про напади й масові розправи над мирним населенням, також містять інформацію стосовно історій допомоги й порятунку полякам⁹. Зібрана у спогадах інформація про мирне й приязне співжиття українців і поляків на Волині міжвоєнного періоду знаходить певне підтвердження в документах фонду Армії Крайової¹⁰. Зауваги опитаних нами респондентів стосовно провокування польсько-українського протистояння на Волині нацистськими й радянськими окупантами, які переважно абсолютно не сприймаються польськими дослідниками, співпадають із ситуаційними донесеннями польського підпілля на Волині¹¹. Верифікація усноісторичних інтерв'ю повинна охопити всі наявні й доступні архівні матеріали з метою спростувати або підтвердити інформацію зі спогадів очевидців.

Проведені польові дослідження під час проекту «Поєднання через важку пам'ять. Волинь 1943» засвідчили великий потенціал для дослідження історії допомоги й порятунку поляків у загальному контексті досліджень польсько-українських відносин на Волині часів Другої світової війни. На основі зібраних під час проекту свідчень було видано однойменну пам'ятну книгу «Поєднання через важку пам'ять. Волинь 1943»¹² польською, українською та англійською мовами з надією, щоб історії допомоги й порятунку поляків на Волині в роки Другої світової війни не були забуті й слугували поєднанню польського й українського народів. Подальші польові дослідження зі збору усних свідчень збагачуватимуть джерельну базу проблематики, сприятимуть польсько-українському діалогу, послаблюватимуть намагання розпалити конфлікт між

незалежною Україною та відродженою Польщею з використанням най-трагічніших моментів нашої спільної історії.

¹ Польський сейм готується засудити УПА за геноцид // Історична правда. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/short/2013/04/19/121271/>

² Поєднання через важку пам'ять. Волинь 1943 / Під ред. А. Зінчук. — Люблін, 2012. — С. 294–295.

³ Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. — Харків, 2009. — Вип. 13–14. Спеціальне видання. — С. 151.

⁴ Хальбвакс М. Соціальні рамки пам'яті. — М., 2007. — С. 265–319.

⁵ Niedzielko R. Kresowa księga sprawedliwych. 1939–1945. — Warszawa, 2007. — С. 14.

⁶ Поєднання через важку пам'ять... — С. 299–300.

⁷ В'ятрович В. Друга польсько-українська війна. 1942–1947. — К., 2012. — Вид. 2-е, доп.

⁸ Федевич К. Галицькі українці в Польщі. 1920–1939 рр. (Інтеграція галицьких українців до Польської держави у 1920–1930-і рр.). — К., 2009.

⁹ Arcuhiwum Akt Nowych. Zespół Armia Krajowa. Komenda Lwów, sygn. 203/XV — 42, к. 11, 94–95: Wypadki na Wołyniu w powiecie włodzimierskim.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Ibid, к. 7–8, 12, 47.

¹² Поєднання через важку пам'ять...